

פולמוס בכל והמקרא

פרופ' חיים תדמור

האנתולוגיה הראשונה ללימוד כתב היתדות (1876), את ספר הדקדוק הראשון (1889), ואת המילון האשורי (1892) ששימש את לומדי האכדית לדורותיהם עד להופעת המילונים המודרניים. מראשית דרכו כפרופסור

בלייפציג, כשהוא בן 28, נתקבצו אליו תלמידים מגרמניה ומארצות־הברית. עם תלמידיו נמנים ליאון (Lyon), שייסד באוניברסיטת הרווארד את הקתדרה הראשונה לאשורולוגיה בארצות־הברית, הרפר (Harper) מאוניברסיטת שיקאגו, ואחרים. מגרמניה למדו אצלו רבים ובהם ינז, בצולד וצימרן (Jensen, Bezold, Zimmermann), לימים פרופסורים לאשורולוגיה במרבורג, היידלברג ולייפציג.

מעמד מיוחד היה לפאול האופט (Haupt), מראשוני תלמידיו של דליטש ומן הקרובים אליו במיוחד. האופט נתמנה לפרופסור בגטינגן ב־1883 כשהוא בן 25, אך לאחר זמן עבר לאוניברסיטת ג'ונס הופקינס בבולטימור בארצות־הברית, ושם לימד עד מותו ב־1926. אולברייט הוא תלמידו המובהק של האופט, והוא החוליה המקשרת בין דורו של דליטש ובין דורנו.

ברבע האחרון של המאה ה־19 הופיעו אוספי תעודות בתעתיק ובתרגום, ערוכים לפי ז'אנרים, והורגשה בשלות לערוך חשבון נפש למפגש שבין כתבי היתדות לתנ"ך. על כן קיבל על עצמו דליטש, שלכל הדעות נחשב לראש המדברים באשורולוגיה בגרמניה, להרצות על "בבל והמקרא" בחברה הגרמנית לחקר המזרח. שלוש

גילוי עולם כתבי היתדות האשוריים והבבליים אתגר גדול היה בו לחקר המקרא. כבר בראשית התגליות במסופוטמיה נחשפו בתל נמרוד ארמונות מלכי אשור, על קירותיהם כתובות היסטוריות של תגלת פלאסר ה־III ובהן נזכרים מלכי ישראל ויהודה: מנחם, פקח, הושע ואחז. זמן קצר אחר כך נתגלו ונתפענחו המנסרות של סנחריב, ובהן סיפור מסעו הצבאי נגד חזקיה מלך יהודה (701 לפנה"ס). נתונים אלו והדומים להם כגון הזכרת המס שהעלה יהוא לשלמנאסר ה־III (841 לפנה"ס) או הזכרת אחאב הישראלי עם המלכים שלחמו בשלמנאסר במלחמת קרקר (853 לפנה"ס), הרגילו את החוקרים שהכתובות האשוריות, ה"מונומנטים" בלשון התקופה, רק מרחיבות ומשלימות את המסופר במקרא, אך אינן עומדות בסתירה למסופר. סמוך לאותו הזמן באה פריצת דרך נוספת: נתפענח ונתפרסם סיפור המבול הבבלי ונתפענח האפוס על בריאת העולם הכתוב על שבעה לוחות חרט.

הדור הראשון של המפענחים, ובראשם ג'ורג' סמית, ניצב לפני השאלה: מה מן הכתבים החדשים האלה נוגע ישירות למקרא ועד כמה הכתוב בהם משנה את ההשקפות המקובלות על המסופר בו?

התגליות החדשות הוצגו על־פי החשיבות ההיררכית שלהן במקרא, ובדרך כלל על־פי סדר ספרי המקרא. למשל, כך ערוך ספרו הקלסי של אברהרד שראדר אבי האשורולוגיה, מורחו של דליטש מברלין. הספר "כתבי היתדות והמקרא" פורסם בכמה מהדורות ותורגם לאנגלית בשנת 1888.

פרידריך דליטש, יליד 1850, היה בן הדור השני של האשורולוגים בגרמניה. הוא הניח את אבני היסוד למקצוע החדש: חיבר את

Friedrich Delitzsch

הרצאותיו ניתנו בהפרשים של שנה זו מזו. בהרצאה הראשונה ובשנייה נכחו הקיסר וילהלם II והקיסרית. הקיסר התעניין מאוד בדת ובתגליות ארכאולוגיות.

בשם שניתן לסדרת ההרצאות, Babel und Bibel היה משום אתגר תקשורתי, קודם כול בשל משחק המילים והאותיות ב"ל, וגם בשל העמדת בבל לפני ביבל ולא אחריה, כנהוג עד אז. יתרה מזו: שתי ההרצאות הראשונות נישאו לפני החברה המזרחנית הגרמנית, שנסודה שנים אחדות לפני כן. דליטש חזר והרצה את שלוש ההרצאות גם בערים אחרות בגרמניה.

מסתבר שדליטש לא התכוון לפולמוס. ההתפלמסות שלו עם מבקריו נפתחה ובאה לו מתוך התשובות שהשיב למבקריו, ומהרצאה להרצאה הוא הקצין את עמדותיו. הוא גם לא העלה על דעתו את היקף התגובה ואת הטיעונים נגדו.

בהרצאה הראשונה פתח בדרכי נועם. בטון נלהב ובלשון נמלצת מאוד התפעל דליטש מן העושר הרב של הנתונים: השמות והאירועים מן המקרא המופיעים בתעודות הבבליות, הסגנון הקרוב של השירה וההקבלות במישור הדתי והמוסרי. להשוואה בחר דליטש בתחום החברה הבבלית בימי חמורבי מלך בבל (אז נהוג היה לקבוע את זמנו ל-2200 לפנה"ס). היה זה חמורבי שהקים את הממלכה הבבלית הראשונה עם שיטת המשפט האחידה שלה, עם זכויות האזרחים לפי המעמדות. והנה, דליטש מדגיש שהתרבות הבבלית העשירה של ימי חמורבי, המרוחקת בזמן מתקופת המקרא, לא הייתה כלל מרוחקת ממנה במקום. לאור גילויים של מכתבי אל-אמערנה שנים אחדות קודם לכן התברר שהתרבות הבבלית הייתה תרבותה של ארץ כנען. כנען הייתה שייכת במוחלט לתחום התרבות הבבלית. מדובר לא רק במקבילות בין בבל למקרא אלא בענייני מקרא מהותיים שמקורם בתרבות הבבלית עצמה.

הדוגמה הראשונה היא סיפור המבול, ששרד בלוח XI של עלילות גלגמש. דוגמה אחרת היא סיפור בריאת העולם הבבלי Enuma Elish, שבו לוחם במפלצת תיאמת, ומגופתה המתה בורא את העולם. בכישרון רב הדגיש דליטש את הזיקה ההדוקה בין מלחמות מרדוך בתיאמת ובין הזכרות מסוימות בנביאים ובמזמורי תהילים שבהן מונה המשורר את גבורות ה' בזמן בריאת העולם: "עורי עורי לבשי עז זרוע ה' עורי כימי קדם דורות עולמים הלא את היא המחצבת רהב מחוללת תנין הלא את היא המחרבת ים מי תהום רבה." (ישע' נא 9-10)

מהמיתוס הבבלי ושרידיו במקרא עובר דליטש לתחום הדת: מהופעת שמות עצם פרטיים בתעודות בבליות, כגון "יהוה-אילו" וכן "יאום-אילו", דליטש לומד שהשם "יהו", יהוה, היה ידוע בחברה הבבלית בתקופת חמורבי. אך במרוצת השנים התברר שפירושו של

"יאום-אילו" בדיאלקט האמורי של הבבלית הקדומה הוא "האל הוא שלי" (דליטש קרא לאמורים בכינוי "כנענים" כדי להבדיל אותם מן הבבלים האכדים).

עברה שנה בין ההרצאה הראשונה לשנייה. בתקופה זו התפרסמו בגרמנית בלבד 1350 תגובות קצרות וכ-300 ארוכות, 28 חוברות בנושא Babel und Bibel. ההרצאות תורגמו לאנגלית, איטלקית, דנית, שוודית, הונגרית וצ'כית. קשת הדעות הקיפה דברי הסכמה של מלומדים אשורולוגים מכאן ודברי ביקורת והתנגדות של שמרנים נוצרים ויהודים מכאן.

בהרצאה השנייה כעבור שנה דליטש מביא במפורט את התגלית הגדולה החדשה – אסטילת חוקי חמורבי שנחשפה בחפירות שושן. בתבליט שבראש האסטילה, שבו חמורבי ניצב לפני האל שמש

סוגיה אחרת שהעלה דליטש בתוספות להרצאותיו היא מקורה הבבלי של השבת. בטקסט לקסיקלי בבלי נאמר שיום מנוחת הלב של האלים הוא "שבתום" או "שפתום" shapatum. המונח מופיע כמילה נרדפת - gamarum - ותרגומו הוא 'הפסקה'. נמצא על-פי דליטש שבתפיסה הבבלית יום מנוחת האלים הוא גם יום הפסקה לבני אדם. מוטיב זה מתקשר, לדעתו, עם תופעה אחרת בלוח הפולחני הבבלי שבו נאמר שהימים ה-7, 14, 21, 28 בחודש הם ימים אסורים לכמה עבודות: המלך אל יצא למלחמה, אל ישפוט באותו יום; מגיד בעתידות אל יעשה את עבודתו והרופא אל ירפא. שכן אלה ימים רעי מזל. יתר על כן, הקביעה של השבת ביום השביעי גם היא בבליית בעיקרה שכן המספר 7 זכה לחשיבות מיוחדת בתרבות בבל.

כיום אפשר לומר שמקצת הטעון של דליטש אינו עומד. shapatum אינו קשור כלל למערכת הימים המסוכנים בחודש, אלא הוא מונח שקשור במצב הירח ופירושו "מלאת ירח", והוא יום ה-15 בחודש. המונח מתואר מן התקופה האכדית הקדומה עד התקופה הפרסית. הוא אינו קשור כלל לימים ה-7, 14, 21, ו-28. והנה, אף שה-shapatum אינו מתקשר למערכת השבוע בן שבעה ימים ולמנוחת אלוהים ביום השביעי, ברור שהמונח עצמו בעברית מקראית שאוב מן האכדית ומתקשר במקורו במונח הבבלי הקדום. אך עדיין לא הוסברה כל צורכה התפתחות המשמעות שחלה עם מעבר השם מאכדית לעברית ולא ברור כיצד נעשה ה-shapatum החודשי לשבת שבועית. השינוי הבולט ביותר בלוח העברי הוא ניתוק השבת ממחזורי הלבנה.

בהרצאה השלישית, בסתיו 1904, פתח דליטש במזמורי תהילים. לדעתו, עולם המושגים בתהילים מתפרש יפה מתוך הזיקה לספרות הבבלית, בעיקר לשירה ההמנונית ולתפילות. האלים בהמנונות הבבליים הם אלי חסד, אדוני הסליחות. כאלה הם האל מרדוך ראש האלים הבבליים והאל שמש אדון המשפט. באלים הבבליים ראו אלים חיים, אף שבמקרא הנביאים לועגים לצלמי האלים הבבליים העשויים עץ ואבן. אין ספק שהצלם נחשב לאל, והעדרו של הצלם מן המקדש נחשב אסון גדול. גם בהרצאה השלישית דליטש חוזר ומשווה את עבודת הצלב של הבבלים לזו של הקתולים. הוא מביא קטע מעיתון קתולי (מיום 14.3.1903) האומר: "השימוש בדמויות כמייצגות את האמיתות הנשגבות בהחלט עולה בקנה אחד עם התבונה והוא מבוסס מבחינה פסיכולוגית". דליטש כותב שכוחם העליון הנשגב של האלים הבבליים, אינו שונה במאומה מכוחו של אלוהי ישראל. לדבריו: "הרגשות המוסריים והדתיים של הבבלים לא סבלו כלל מהאופי הפוליתאיסטי של אמונתם ופולחנם". והוא מסכם: "יש רמזים אין ספור לכך שבדומה לפילוסופים של יוון ורומא ראו הוגי הדעות המעמיקים של בבל את האחדות האלוהית מעבר לריבוי האלים.

היושב על כיסאו, דליטש רואה, כמקובל באותם הימים, את טקס קבלת החוקים מידי האל. לדברי דליטש: "כך בדיוק קיבל משה את התורה בסיני". אולם מאז עברו שנים רבות, והיום ברור שבתבליט האל שמש אינו נתון לחמורבי את החוקים, אלא מחזיק בידו את שרביט המושלים. ואילו טקסט החוקים הוא של המלך חמורבי, בעל החוקים, המנסח את הדברים לפי כללי הצדק והמשפט האלוהיים.

הנושא האחר שדליטש עוסק בו לפרטיו הוא בעיית הפוליתאיזם הבבלי ועבודת אלים המיוצגים על ידי צלמיהם. נושא זה העסיק את דליטש הרבה. כך הוא אומר עליו: "המבקר את הבבלים על עבודת הצלמים דומה למי שמבקר את הכנסייה הקתולית באותו נושא, שהרי קתולי אינטליגנטי ראה בפסלים רק את בבואתם של ישו, מריה והקדושים. אין תפילות והמנונות שנאמרים לפסל אלא תמיד לאלוהות שהפסל מייצג אותה והיא שוכנת מעבר לגבולות הארץ." מכאן דליטש עובר לנושא המכונה אצל החוקרים "המונותאיזם המוסרי" של ישראל. לדעתו, האמת היא שברוב תקופת המקרא שלטו בישראל מושגים פוליתאיסטים כנעניים, ולא ייתכן לתאר את רמת המוסר בישראל לפני הגלות כגבוהה מזאת של הבבלים. "ככל שאני מעמיק לקרוא בתנ"ך", כותב דליטש, "יותר ויותר אני סולד מיהוה, ששוחט עמים בחרבו שלא תדע שובע. ושיש לו רק בן חביב אחד, כשהוא מפקיר את כל העמים כולם לחורבן."

אין ספק שדברים מעין אלה היו קשים לאזניו של הקיסר האדוק, והוא לא הבליג עוד. במכתב שכתב ופרסם לנשיא החברה המזרחית הגרמנית הוא אומר שדליטש עבר את גבולות המותר, בעיקר בכל הנוגע לדוגמות נוצריות המקובלות על הפרוטסטנטים, הרואים בתנ"ך כתיב-קודש ובבני ישראל נחלת ה' נבחרת.

בפרק מפורט בסוף ספרו המביא את שתי ההרצאות דליטש מתפלמס עם כמה ממבקרי ומעלה הצעות חדשות. כך למשל לשאלת קיומו של מונותאיזם בבלי הוא בחר בטקסט שפרסם פינצ'ס ב-1885 ולפיו האל מרדוך מזוהה בשורת אלים: נינורת הוא "מרדוך של כוח"; נרגל הוא "מרדוך של קרב"; סין הוא "מרדוך המאיר את הלילה"; שמש הוא "מרדוך של האמתות"; אדד הוא "מרדוך של גשם".

אולם מאז ימי דליטש נתפרסמו כמה וכמה טקסטים דומים, ואחד מהם מזהה אספקטים של האל נינורת עם אלים אחרים. טקסט אחר מזהה אספקטים של האל אשור עם אלים אחרים. יפה ציין פינקלשטיין המנוח, פרופ' לאשורולוגיה באוניברסיטת ייל, במאמר על Babel & Bibel לפני כחמישים שנה: בל יחשוב איש שספקולציות מעין אלה מלמדות על מונותאיזם. הן מלמדות על מגמה לסינקרטיזם. מגמה זו, יש המכנים אותה הנותאיזם, קיימת לצדה של אמונה בריבוי אלים.

כתבי היתדות. ביטויה המלא של גישתו היה מאמרו הפרוגרמטי משנת 1926 על האוטונומיה הרוחנית של העולם הבבלי. ובדרך אנלוגית בלבד יצרה גישתו מקום לטענה בדבר האוטונומיה הרוחנית של העולם המקראי.

ביטוי רחוק אחר להשפעת דליטש ימצא אצל אולברייט תלמידו של האופט, מראשוני תלמידיו של דליטש. בעבודות הראשונות של אולברייט על גלגמש ניכרת השפעה של אידאות פאן-בבליות. אולברייט המשיך יותר מאחרים את הוויכוח של דליטש, אבל בלי המגמות הביקורתיות הקשות שלו, וכך לא נדם המוטיב של Babel und Bibel, ויש בו גם רלוונטיות לשיח האידאולוגי על המקרא והאמתות שלו בימינו. יתר על כן: באסכולה של אולברייט בא רכיב חדש ליד ה"תנ"ך" ו"בבל", והוא 'הארכאולוגיה המקראית' וכל המשתמע ממנה.

הדגש על ארכאולוגיה מקראית בולט בעיקר אצל ממשכה הישראלי של שיטת אולברייט, בנימין מזר. באופן טבעי ירשו גם תלמידי מזר לדורותיהם את העיסוק הזה בזיקה לעולם כתבי היתדות. וכך השיח מימי Babel und Bibel חי וקיים, פושט צורה ולובש צורה בכל דור ודור.

קריאה נוספת

Fr. Delitzsch, *Babel und Bibel: Ein Vortrag*, Leipzig 1903; *Zweiter Vortrag über Babel und Bibel*, Leipzig 1903; *Babel und Bibel: Dritter (Schluss-) Vortrag*, Stuttgart 1905

J. J. Finkelstein, "Bible and Babel - A Comparative Study of the Hebrew and Babylonian Religious Spirit", *Commentary* 26 (1958), pp. 431-444

י"ה טיגאי, "שבת", אנציקלופדיה מקראית, כרך ז, ירושלים 1976, 511-517
H. B. Huffmon, "Babel und Bibel: The Encounter between Babylon and the Bible" *Backgrounds for the Bible*, ed. M.P. O'Connor and D. N. Freedman, Winona Lake Ind. 1987 pp. 125-136

R. G. Lehmann, *Friedrich Delitzsch und der Babel-Bibel Streit*, O.B.O. 133, Göttingen, 1994

M. T. Larsen, "The 'Bible/Babel' Controversy and Its Aftermath", *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. J. Sasson, New York 1995, Vol. I, pp. 99-106

H. W. F. Saggs, *Assyriology and Biblical Studies*, *Dictionary of Biblical Interpretation*, ed. J. H. Hayes, Vol. I, Nashville, Tenn. 1999, pp. 77-83

S. Parpola "Monotheism in Ancient Assyria" *One or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World*, ed. Barbara M. Porter, Transactions of the Casco Bay Assyriological Institute, Vol. I, 2000, pp. 165-209

B. T. Arnold and D. B. Weisberg, "A Centennial Review of Friedrich Delitzsch's 'Babel and Bible' Lectures", *Journal of Biblical Literature* 121 (2002), pp. 441-457

בסוף ההרצאה השלישית דליטש דן במוטיבים מונותאיסטיים בעולם המקרא. מן הנאמר במגילת רות "עמך עמי ואלוהיך אלהי" דליטש לומד שאצל המואבים האל כמוש נתפס כבורא יחיד של העולם, בדומה לאלוהי ישראל. כינוי של אלוהי עמון ומואב "שיקוצים" הוא תוצאה של פולמוס דתי ויריבות פוליטית. בדומה למעמדו הנשגב של אלוהי ישראל המייצג את האחדות הלאומית, דליטש מקביל את מעמדו של האל אשור. אל זה נתפס כאל ראשי ואל עליון. אשור הוא אדון האלים ומלך האלים. בדומה לקריאה "מי כמוך באלים ה'" האשורי קורא "מי כמו אשור באלים". ומלך אשור הוא נציגו של האל עלי אדמות.

עד כאן דברי דליטש. והנה לא יאומן כי יסופר: עברו כמאה שנה מאז ההרצאה הזאת והנה יצא אשורולוג דגול, פרופ' סימו פרפולה (Parpola) מאוניברסיטת הלסינקי, בסדרת מאמרים שנועדו להוכיח את הטענה בדבר אופייה המונותאיסטי של הדת האשורית. וכך כותב פרפולה: "התפישה המונותאיסטית של האלוהות היא מהותה הסגולית של הדת האשורית ושל האידאולוגיה המלכותית שלה. תפישה זו מונחת בבסיסה של התרבות האימפריאלית של אשור למן המיתולוגיה והפולחן המלכותי עד לאמנות הפלסטית." תפיסה זו נולדה בתקופה האשורית התיכונה עם פולחן המלוכה יחד והתפתחה והגיעה לשיאה בימי האימפריה האשורית. יעיד עליה למשל השם gabbi-ilani-Ashur – "מכלול כל האלים הוא אשור" – שמו של שר גבוה בשנת 744 לפנה"ס.

האינטרס הפומבי העצום שעוררו שתי ההרצאות של דליטש שקע עם ההרצאה השלישית, שהחסות המלכותית הוסרה ממנה. לא עברו אלא שנים אחדות וכל עניין ההרצאות על בבל והמקרא כמעט נשכח. אך הנושאים שהעלה דליטש הוסיפו לחלחל ובעיקר גברו נטיותיו לשנאת היהדות הקדומה והיהודים בני זמנו. נטיות אלו עומדות בסתירה לעברו המשפחתי של דליטש. אביו, פרנץ דליטש, חוקר הברית החדשה ומי שתרגם אותה לעברית, היה ידוע בחיבתו ליהודים.

בקרב האשורולוגיה הגרמנית, שבה היה עיקר התהודה להרצאות של דליטש, התפתחה ראקציה ובאה התרחקות מודעת מן הקישור בין המקרא ובין עולם כתבי היתדות. האשורולוגים חדלו לעסוק במקרא ובזיקות שבין התרבויות. קצב התגליות ושפע החומר שזרם מחפירות למוזאונים משך את מיטב הכוחות לפיענוח החומר הבבלי, האשורי והשומרי ולפרסומם.

העצמאות של האשורולוגיה כדיסציפלינה בלי זיקה לתנ"ך הגיעה לידי מיצוי מלא בדור הרביעי של החוקרים ובראשם בנו לנדסברגר (Landsberger), תלמיד של צימרן מלייפציג. הוא היה בן 13 בזמן הרצאותיו של דליטש, וכבר בנעוריו נמשך ללימוד